

आरोग्य केंद्रांचे
आरोग्यवर्धिनीमध्ये
झालेले रूपांतर
आणि सद्यस्थिती
सर्व्हेक्षण

अहवाल

प्रस्तावना

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत भारतात शहरी आणि ग्रामीण भागातील १ लाख ५० हजार प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र २०२२ पर्यंत 'आरोग्यवर्धिनी केंद्र'(HWC) म्हणून बळकट करण्याची तरतूद 'आयुष्यमान भारत' अंतर्गत करण्यात फेब्रुवारी २०१८ मध्ये करण्यात आली. त्या अनुषंगाने शासकीय आकडेवारीनुसार भारतात डिसेंबर २०१९ अखेर ४० हजार ३११ आरोग्य केंद्रांचे रूपांतर आरोग्य वर्धिनी केंद्रात झाले. त्यापैकी २० हजार ६८८ उपकेंद्र, १६ हजार ३१९ प्रा.आ.केंद्र आणि ३ हजार ३०४ शहरी भागातील प्रा.आ.केंद्राचे 'आरोग्य वर्धिनी केंद्र' म्हणून देशपातळीवर बळकटीकरण झाल्याचे दिसते.

सार्वजनिक आरोग्याविषयीच्या मुख्य करून १२ प्रकारच्या दर्जेदार व मोफत आरोग्य सेवा 'आरोग्य वर्धिनी केंद्रा'द्वारे देण्याचा शासनाचा प्रयत्न राहिला आहे. यामध्ये सर्वच जिल्ह्यांमध्ये टप्पाटप्प्याने आरोग्य केंद्र बळकटीकरण आणि आरोग्य वर्धिनी केंद्रांमध्ये रूपांतर या प्रकारचे नियोजन आणि अंमलबजावणी त्या-त्या राज्यांनी केली आहे.

महाराष्ट्रात पहिल्या टप्प्यात (गडचिरोली, वाशिम, उस्मानाबाद व नंदुरबार ह) राज्यातील चार जिल्हा केंद्रित क्लिनिकल तसेच भंडारा, चंद्रपूर, वर्धा, सातारा, पालघर, नाशिक, लातूर, पुणे, अहमदनगर, नांदेड, हिंगोली, गोंदिया, अमरावती, सिंधुदूर्ग, जळगांव) १९ जिल्ह्यातील एकूण ११६९ आरोग्य उपकेंद्रांचे व सर्व जिल्ह्यातील १५०१ (ग्रामीण भागातील) व ४१३ (शहरी भागातील) प्राथमिक आरोग्य केंद्र असे एकूण ३०८३ आरोग्य केंद्रांचे आरोग्य वर्धिनी केंद्रांमध्ये रूपांतर करण्यात आले. दुसऱ्या टप्प्यात मार्च २०२० अखेर जालना, बीड, परभणी या सारख्या मराठवाड्यातील जिल्ह्यांसह उर्वरित जिल्ह्यात आरोग्य वर्धिनी केंद्रे सुरू करून एकूण ६५०० आरोग्य वर्धिनी केंद्रे कार्यान्वित करण्याचे उद्दिष्ट महाराष्ट्र शासनाने ठेवले.

१. प्रसूतीपूर्व व प्रसूती सेवा
२. नवजात अर्भक व नवजात बालकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा
३. बाल्य व किशोरवयीन आजार व लसीकरण सेवा
४. कुटुंब नियोजन, गर्भनिरोधक व आवश्यक आरोग्य सेवा
५. संसर्गजन्य रोग नियोजन व सामान्य रोगांची बाह्यरुग्ण सेवा
६. संसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी, असंसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी
७. मानसिक आरोग्य नियोजन व तपासणी
८. नाक, कान, घसा व डोळे सामान्य आजारसंबंधी सेवा
९. दंत व मुखरोग आरोग्य सेवा
१०. वाढत्या वयातील आजार
११. प्राथमिक उपचार व आपत्कालीन सेवा
१२. आयुष्य व योग

सर्व्हेक्षण / अभ्यासाची पार्श्वभूमी

महाराष्ट्रात सन २००७ पासून 'अनुसंधान ट्रस्ट-साथी' या सामाजिक संस्थेच्या आणि राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या समन्वयाने स्थानिक जिल्ह्यांमधील संस्था-संघटनांच्या सहयोगाने सार्वजनिक आरोग्य सेवांवर लोकाधारित देखरेख व नियोजन प्रक्रिया (CBMP) सुरू आहे. शासनाचे आरोग्य सेवांबाबतचे नवीन धोरण लक्षात घेता, आयुष्यमान भारत अंतर्गत २०१९-२०२० या आर्थिक वर्षात महाराष्ट्रातील CBMP जिल्ह्यांमधील (खालील तक्त्यात नमूद क्लिमाप्रमाण) २९८ आरोग्य वर्धिनी केंद्रांचे सर्व्हेक्षण करण्यात आले.

माहिती घेण्याची प्रक्रिया

लोकाधारित देखरेख व नियोजन प्रक्रियेतील १५ जिल्हा व तालुका समन्वयक संस्था-संघटनांच्या मानसेवी कार्यकर्त्यांद्वारे प्रत्यक्ष प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्रास भेट देऊन माहिती घेण्यात आली. सर्व्हेक्षणात आरोग्य वर्धिनी केंद्रांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार (Key Elements of HWC) इन्फ्रास्ट्रक्चर आणि मनुष्यबळ, आर्थिक बाबी, जनतेमधील

आरोग्यविषयक जाणीवजागृतीचा प्रसार आणि औषध वितरण व प्रयोगशाळा तपासण्या या चार महत्त्वाच्या सेवांबाबत एकत्रित झालेली माहिती गुगल फॉर्मद्वारे मार्च २०२० मध्ये राज्यस्तरावर एकत्रित करण्यात आली.

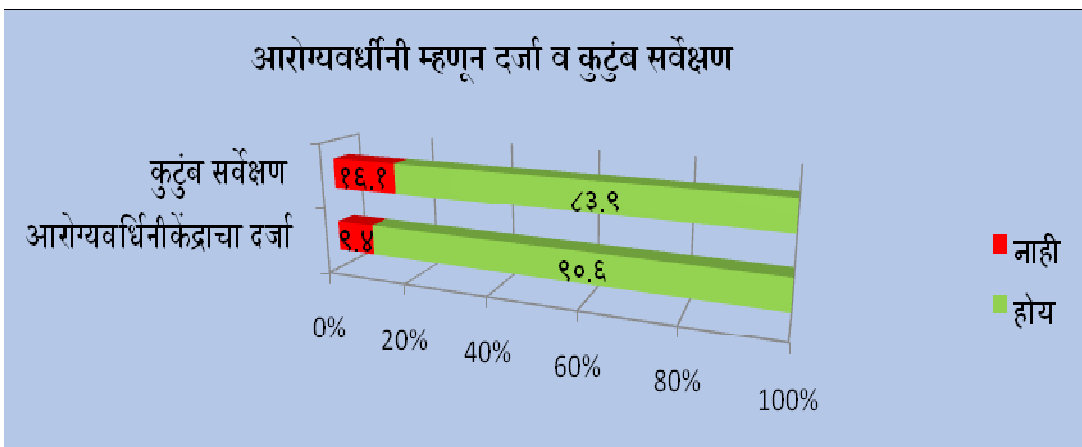
क्र.	जिल्हे	तालुके
१	औरंगाबाद	वस्तीपूर
२	गडचिरोली	गडचिरोली, कुरखेडा, आरमोरी
३	सोलापूर	अक्कलकोट
४	उस्मानाबाद	उस्मानाबाद
५	कोल्हापूर	आजरा, भुदरगड, हातकंगले
६	पालघर	जव्हार, डहाणू
७	यवतमाळ	यवतमाळ, घाटंजी
८	नाशिक	इगतपुरी, त्र्यंबकेश्वर
९	नंदुरबार	नंदुरबार
१०	बीड	अंबेजोगाई, बीड
११	पुणे	जुन्नर

आरोग्य केंद्र	संख्या
प्रा.आ.केंद्र	96
उपकेंद्र	202
एकूण	298

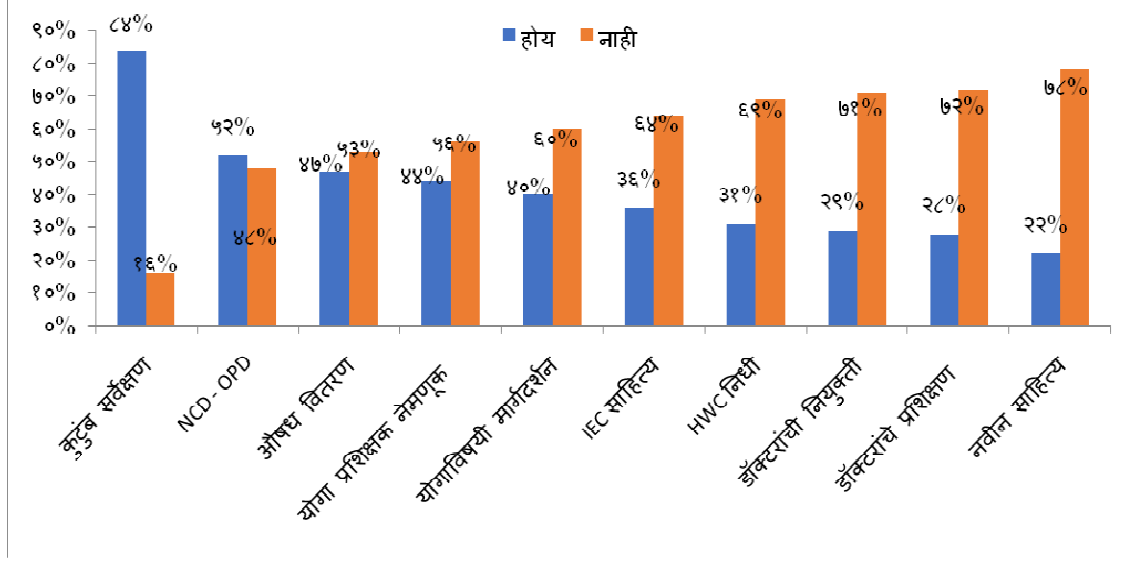
सर्व्हेक्षणानंतर पुढे आलेले ठळक निष्कर्ष व विश्लेषण

सर्व्हेक्षण केलेल्या २९८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना आयुष्मान भारत अंतर्गत आरोग्यवर्धिनी म्हणून दर्जा मिळालेला आहे. मात्र मार्गदर्शक सूचनेनुसार आवश्यक साहित्य, रुग्णांना बसण्याची चांगली व्यवस्था, माहिती फलक किंवा टी.व्ही, स्वागत कक्ष, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, रक्त, लघवी तपासणी व्यवस्था, स्त्री-पुरुष वेगळ्या शौचालयाची व्यवस्था व आवश्यक दुरुस्ती व संपूर्ण आरोग्यवर्धिनी केंद्राला रंग-रंगोटी व फलक हे सर्व समाविष्ट असणाऱ्या आरोग्य केंद्राची संख्या २७० आहे. तर २८ आरोग्य केंद्रांना अद्यापही केवळ मान्यता मिळाली परंतु वर उल्लेख केल्याप्रमाणे सर्व सोयी व व्यवस्था नसल्याचे समोर आले.

प्रामुख्याने पालघर, गडचिरोली, नंदूरबार सारख्या आदिवासी जिल्ह्यामधील तालुक्यांतर्गत असणाऱ्या आरोग्य केंद्रांना HWC दर्जा मिळाला आहे. मात्र यवतमाळ जिल्ह्यातील घाटंजी या आदिवासी तालुक्यातील आरोग्य केंद्रांना मान्यता असूनही अद्याप वरील सोयी-सुविधा अजून उपलब्ध न झालेल्याचे निदर्शनास आले.

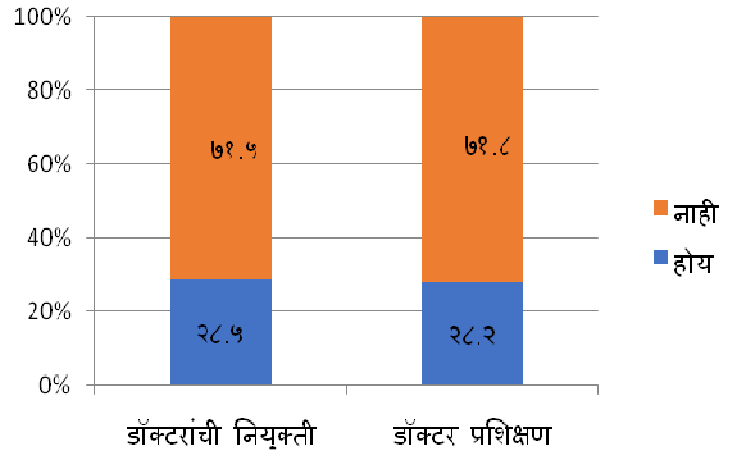
सेवा-सुविधानुसार मिळालेला प्रतिसाद

नवीन डॉक्टरांची नियुक्ती व प्रशिक्षण

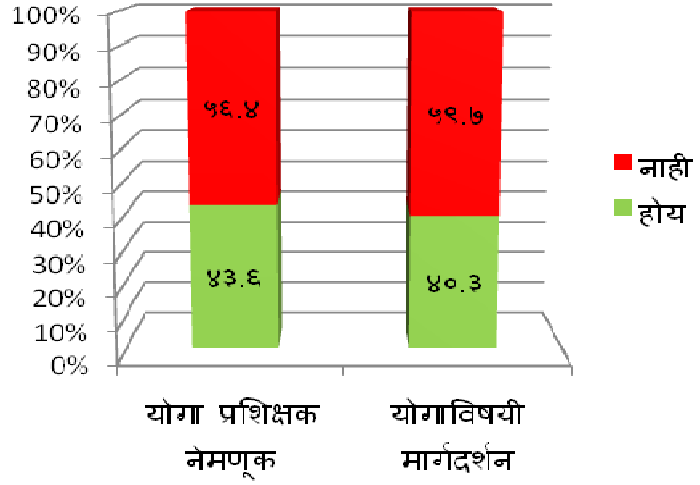
सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणेमधील आरोग्य कर्मचारी मनुष्यबळ हा मुद्दा नेहमीच लोकाधारित देखरेख व नियोजन प्रक्रियेअंतर्गत कळीचा राहिलेला आहे. स्थानिक पातळीवर रिक्तपदांबाबत नियमित पाठपुरावा केला आहे. मात्र HWC मध्ये २९८ सामाजिक आरोग्य अधिकाऱ्यांची (CHO) ८५ म्हणजेच २८.९% नवीन नियुक्ती करून प्रशिक्षण करण्यात आल्याचे दिसून आले. परंतु ७१.९% केंद्रांमध्ये (नाशिक, कोल्हापूर, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांचा व बीड, घाटंजी, अक्कलकोट, अंबाजीगाई व नंदुरबार तालुका) नियुक्ती होऊन होऊन देखील त्यांच्यामार्फत सेवा सुरू केल्याचे दिसून आले नाही.

डॉक्टर नियुक्ती व प्रशिक्षण

योगा प्रशिक्षकांची नियुक्ती व योगाविषयी मार्गदर्शन

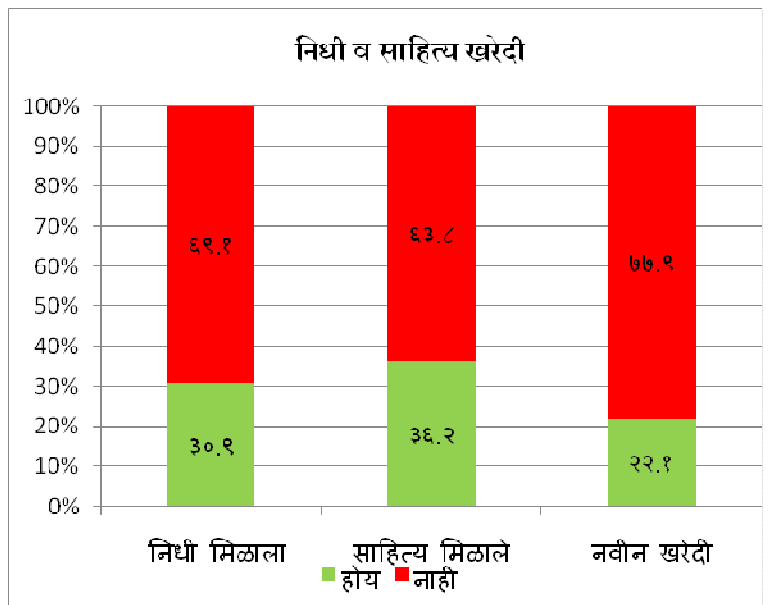
आरोग्यवर्धिनी केंद्रांत दर आठवड्यातून एक दिवस योग प्रशिक्षण वर्ग घेणे अपेक्षित आहे. त्यानुसार पहिल्या टप्प्यात सुरु झालेल्या आरोग्य वर्धिनी केंद्रांमध्ये मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्यासाठी योग वर्ग सुरु केले गेले. असंसर्गिक आजारांच्या तपासणीबरोबरच योगाचेही धडे दिले जाणार या मुख्य उद्देशास धरून मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्यासाठी योग वर्ग सुरु करण्याच्या सूचना आहेत. सदर आरोग्य केंद्रांचे सर्वेक्षणात ४३% आरोग्य वर्धिनी

केंद्रांमध्ये योगा प्रशिक्षकाची नियुक्ती व योगाविषयी मार्गदर्शन करण्यात आल्याचे दिसले. (औरंगाबादमधील वैजापूर व बीड जिल्ह्यातील अंबछोगाई आणि गडचिरोली) कोल्हापूर, यवतमाळ, गडचिरोली, पालघर येथे निम्म्या ठिकाणी योगा प्रशिक्षक नियुक्ती झालेली आहे. मात्र १६८ ठिकाणी म्हणजेच नाशिक, नंदुरबार, सोलापूर, बीड आणि पालघर जिल्ह्यातील अनुक्रमे इगतपुरी, नंदुरबार, अक्कलकोट, बीड आणि जव्हार या तालुक्यांतर्गत असणाऱ्या आरोग्य वर्धिनी केंद्रांमध्ये योगा प्रशिक्षकाची नियुक्ती अद्याप करण्यात आलेली नाही. योगा मार्गदर्शन विषयी दुसरा महत्वाचा निष्कर्ष म्हणजे १७८ (५९%) ठिकाणी योगा प्रशिक्षक नियुक्त आहेत. परंतु प्रशिक्षक सक्रिय पद्धतीने कार्यरत नसल्याने योग मार्गदर्शन/प्रशिक्षण होत नाही.

निधी उपलब्धता व जाणीवजागृती (IEC)

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान महाराष्ट्र राज्याकडून २०१९-२० या आर्थिक वर्षात निर्गमित केलेल्या परिपत्रकानुसार आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमार्फत दिल्या जाणाऱ्या सेवांसाठी निधीची तरतूद केली गेली. ज्यामध्ये HWC आरोग्य केंद्रांचे ब्रँडिंग, साहित्य खरेदी, फर्निचर, किरकोळ दुरुस्तीची कामे NCD विषयी कर्मचारी वर्गाचे प्रशिक्षण इत्यादींसाठी प्रत्येकी ३.२५ लाख हा निधी देण्यात आला. त्याप्रमाणेच २९८ पक्की ९२ (३१%) आरोग्यवर्धिनी केंद्रांना २०२०-२१ मध्ये निधी मिळाला. (अंबछोगाई, डहाणू, गडचिरोली, वैजापूर, आजरा) तर

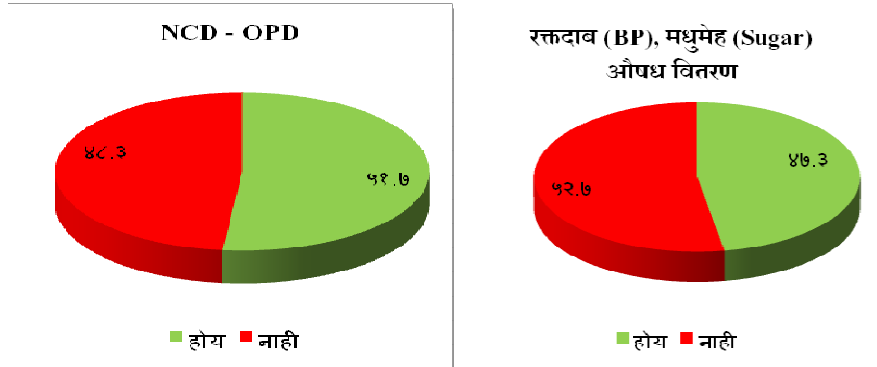
६९% आरोग्यवर्धिनी केंद्रांना (यवतमाळ, घाटंजी, बीड, हातकणंगल, भुदरगड, अक्कलकोट) निधी मिळालेला नाही.

योगाविषयी मार्गदर्शिकेनुसार दिल्या जाणाऱ्या सेवा, शासकीय योजनांविषयीच्या माहिती पुस्तिका इत्यादी जाणीवजागृतीचे साहित्य आहे. IEC संदर्भात ३६% आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये (भुदरगड, डहाणू, जुन्नर व वैजापूर) साहित्य उपलब्ध आहे. सोबतच, ६३% आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये जाणीवजागृतीचे साहित्य उपलब्ध नसल्याचे दिसून आले आहे.

नवीन साहित्य खरेदी

२९८ पक्की फक्त ६६ आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये (पालघर, नंदुरबार) आवश्यक साहित्य व व्यवस्था म्हणजेच तपासणी खोली, प्रयोगशाळा, तपासणीकरिता येणाऱ्या रुग्णांची नोंदणी व रुग्णांच्या नातेवाईकांसाठी बसण्याची व्यवस्था, औषधाकरिता खोली व कपाटे, टेबल, खुर्चा इत्यादी चांगल्या अवस्थेतील किंवा नवीन खरेदी करून उपलब्ध करण्यात आले असल्याचे दिसून आले.

असंसर्गजन्य आजार ओ.पी.डी. व औषध वितरण स्थिती

आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये असंसर्गजन्य आजाराच्या रुग्णांची तपासणी व त्यानुसार औषध वितरण करणे ही या आरोग्य केंद्रांमधून दिली जाणारी मुख्य सेवा आहे. मुख्यत्वे ही तपासणी ५१% (गडचिरोली, पालघर, बीड आणि कोल्हापूर) आरोग्य केंद्रांमध्ये नियमितपणे केली जात असल्याची माहिती मिळाली. ४८% केंद्रांमध्ये अद्यापही ही तपासणी सुरू झाली नाही. रक्तदाब, मधुमेह यांसारख्या आजारांवर ४७% आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये (कोल्हापूर, बीड, गडचिरोली, आणि पालघर) औषधे दिली जातात. तर ५३% आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये (उस्मानाबाद, सोलापूर, नाशिक आणि नंदुरबार) जिल्ह्यांमध्ये औषधांचा पुरवठा गरजेपेक्षा कमी तसेच अनियमित असल्याचे दिसून आले.

सर्व्हेक्षणातून पुढे आलेल्या ठळक मुद्दे - Key Findings/Interesting findings

- सर्व आरोग्यवर्धिनी केंद्रांना संरचनात्मक गोष्टी मिळाल्या असून कुटुंबांचे सर्व्हेक्षण जवळपास सर्व आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये सुरू असल्याचे दिसून आले.
- प्रामुख्याने आदिवासी जिल्ह्यांत बहुतांश आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये असंसर्गजन्य आजारांसाठी नियमित ओपीडी तसेच औषध वितरणाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. प्रामुख्याने आदिवासी जिल्ह्यात पाहायला मिळत आहेत.

****